

Χοροί της Καλύμνου

Νησί με εξαιρετικά πλούσια και πολύμορφη μουσική και χορευτική παράδοση που συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με την κύρια, μέχρι πριν μερικά χρόνια, ασχολία των κατοίκων: τη σπογγαλιεία. Βρίσκεται στη νοτιοανατολική άκρη του Αιγαίου, στο νησιωτικό σύμπλεγμα της Δωδεκανήσου. Ήταν κατοικημένη τουλάχιστον από τη νεολιθική εποχή. Στο τέλος της δεύτερης χιλιετίας π.Χ. ήρθαν στο νησί Δωριείς, πιθανώς από την περιοχή της Επιδαύρου. Στο τέλος του 3^{ου} αιώνα π.Χ. μαζί με την γειτονική Κω αποτελούσαν μια ενιαία πολιτεία με την επωνυμία Ομοπολιτεία. Ο Όμηρος και ο Στράβων την ονομάζουν μαζί με τη Λέρο και τα γύρω μικρότερα νησιά «Καλύδνας νήσους» και αναφέρει την Κάλυμνο ότι έλαβε μέρος στην εκστρατεία της Τροίας.

Κατακτήθηκε διαδοχικά από τους Ρωμαίους, τους Βυζαντινούς, τους Βενετούς, τους Φράγκους ιππότες, τους Τούρκους. Κατά την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, παρ' όλα τα προνόμια που τους είχαν παραχωρηθεί, οι Δωδεκανήσιοι είχαν άσβηστη μέσα τους τη φλόγα της λευτεριάς. Στα 1825 η Κάλυμνος ξεσηκώθηκε για να διώξει τους Τούρκους και πήρε μέρος στη ναυμαχία του Γέροντα. Όμως το 1830 με το πρωτόκολλο του Λονδίνου ξαναγυρίζει στην οθωμανική κατοχή έχοντας από τον κατακτητή ελεύθερη την αυτοδιοίκησή της πληρώνοντας έναν ετήσιο φόρο από 40.000 γρόσσια.

Το 1912 η Ιταλία καταλαμβάνει τη Δωδεκάνησο. Με τη συνθήκη της Λοζάννης (1923) η Τουρκία παραχωρεί στην Ιταλία τα δικαιώματά της στα Δωδεκάνησα, που προσαρτημένα πλέον στο ιταλικό κράτος υφίστανται ισχυρές προσπάθειες αφελληνισμού. Η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας υποβαθμίζεται και οι Καλύμνιοι που αρνούνται να στείλουν τα παιδιά τους στα ιταλικά σχολεία διώκονται. Τα μέτρα αυτά όμως φέρνουν αντίθετο αποτέλεσμα. Ο καλυμνιακός λαός αντιστέκεται σθεναρά με αποκορύφωμα τον πετροπόλεμο του 1935. Τέλος, το 1948 η Δωδεκάνησος ενσωματώνεται επίσημα στην Ελλάδα.

Σήμερα η Κάλυμνος έχει 17.000 κατοίκους. Σ' αυτήν ανήκουν και τα πανέμορφα νησάκια Τέλενδος και Ψέριμος με λιγοστούς σήμερα κατοίκους. Μια άλλη Κάλυμνος είναι διασκορπισμένη σε όλον τον κόσμο. Στον κόλπο της Καραϊβικής ιδιαίτερα υπήρξε μεγάλη μετανάστευση γιατί ήταν παρθένο το έδαφος για αλιεία σφουγγαριών. Στη Φλόριντα των Η.Π.Α. υπάρχει καλύμνικη πόλη που αριθμεί 7.000 Καλύμνιους.

Από τη ζωή των σφουγγαράδων

Οι σφουγγαράδες της Καλύμνου, οι "μηχανικοί" όπως τους λένε στην Κάλυμνο, είναι το άνθος και η λεβεντιά του τόπου. Αρχίζουν από τα 16-18 τους χρόνια και αφιερώνουν τη ζωή τους, ως τα πενήντα τους χρόνια όταν μετατρέπουν τα καϊκια τους σε ψαράδικα, στη δύσκολη δουλειά του βουτηχτή και του δύτε. Τις πρώτες ανοιξιάτικες μέρες γίνεται το μεγάλο ξεκίνημα των σφουγγαράδων από το νησί. Τα σφουγγαράδικα καϊκια είναι έτοιμα και οι πλοίαρχοι-καπετάνιοι που θα κάνουν τις επιχειρήσεις έχουν ετοιμάσει ο καθένας το "τσούρμο" του, δηλαδή το πλήρωμα που του χρειάζεται για τη δουλειά του. Αυτό αποτελείται από γερούς άντρες και δυνατά παλικάρια και κάνει μαζί τους το "τσουρμάρισμα" (συμφωνία) κανονίζοντας το χρηματικό ποσό που θα πάρει ο καθένας.

Τότε αρχίζουν τα γλέντια στα ταβερνάκια, στην κεντρική πλατεία του νησιού που κρατάνε μερόνυχτα. Η αβεβαιότητα και για τη ζωή τους ακόμα, λόγω της φύσης τους επαγγέλματός τους, τους έκανε συχνά να ξοδεύουν αρκετά από τα χρήματα της συμφωνίας πριν ακόμα αναχωρήσουν. Το ξεφάντωμα με τα βιολιά και τα λαούτα "όσο να σπάσουν οι χορδές των βιολιών" φτάνει στο κατακόρυφο την παραμονή που θα φύγουν οι "μηχανές" (τα σφουγγαράδικα).

Ας τραγουδήσω κι ας χαρώ, του χρόνου ποιος το ξέρει

για θα ποθάνω, για θα ζω, για θά 'μαι σ' άλλα μέρη.

Η μηχανή 'ναι η μάνα μου, η ρόδα η αδερφή μου

και στον κολαουζέρη μου κρέμεται η ζωή μου.

Ηρθεν η ώρα του φευγιού και του 'ποκινημάτου

φεύγουσι 'που την Κάλυμνο οι βέργες του κλημάτου.

Μουσική παράδοση

Στην Κάλυμνο έχουν καταγραφεί δεκάδες ακριτικά τραγούδια και παραλογές, στιχοπλοκίες με δίστιχα σε 15σύλλαβο που προσαρμόζονται στους καθιερωμένους σκοπούς. Η πρώτη γνωριμία με τη μουσική των Δωδεκανήσων οφείλεται στις καταγραφές του Samuel Baud-Bovy, Ελβετού ελληνιστή και μουσικολόγου (1906-1986) και της Μέλπως Μερλιέ. Επίσης, η Αθηνά Ταρσούλη με τη μεγάλη της μελέτη για την Κάλυμνο διέσωσε πολλούς στίχους των τραγουδιών. Οι περισσότερες μελωδίες έχουν ιδιαίτερα βυζαντινό χρώμα και τα τραγούδια καλύπτουν όλες τις περιστάσεις του κύκλου της ζωής (νανουρίσματα, παιδικά, του γάμου, της δουλειάς, μοιρολόγια) αλλά και ετήσιου κύκλου (κάλαντα Πρωτοχρονιάς και Λαζάρου, αποκριάτικα, του Πάσχα).

Ενα ιδιαίτερα χαρακτηριστικό θέμα στο οποίο αναφέρονται τα δίστιχα της Καλύμνου είναι οι σφουγγαράδες και η πολύπαθη ζωή τους. Χαρακτηριστικά είναι τα "καλημερίσματα", τραγούδια του χειρόμυλου, με δίστιχα για τον ξενιτεμένο σφουγγαρά από τις γυναίκες Καλύμνου. Σαν μοιρολόι, με συνοδεία από τον ήχο της μυλόπετρας όπου άλεθαν το σιτάρι.

Καλημερίζω μια ψυχή, μα τ' όνομα δε λέω

σαν μελετήσω τ' όνομα βουρκώνομαι και κλαίω.

Ω θάλασσά μου ουρασιά, κύμα μου γαλαζένιο

μην είδατ' αν ηπέρασε κορμί κυπαρισσένιο;

Ας ήταν κι ας ηπρόβαλα μια ώρα στη Μαντρούχα

να σου 'φερνα, Μιχάλη μου, της Κυριακής σου ρούχα.

Εξίσου σπαρακτικό είναι το τραγούδι της γυναίκας του σφουγγαρά που αναφέρεται στην "μηχανής το φόρεμα".

*Της μηχανής το φόρεμα θα το μαλαματώσω
για νά μπει το κορμάκι σου, ίσως και το γλιτώσω.*

Από την άλλη μεριά, οι βοσκοί που ήταν άφθονοι στο νησί είχαν τους δικούς τους "βοσκαρουίστικους" σκοπούς με συνοδεία τσαμπούνας. Στα γλέντια συνηθίζονται και τα "πεισματικά", δίστιχα με πειράγματα από τους τραγουδιστές (συνήθως άνδρας και γυναίκα), ο ένας στον άλλον. Από τα γνωστότερα πανελληνίως τραγούδια της Κάλυμνου είναι το "Μέρα μέρωσε", τραγούδι εκφραστικό και δεξιοτεχνικό που συνήθως κλείνει το γαμήλιο γλέντι. Επίσης, σκοπός που γνώρισε πανελλήνια και διεθνή προβολή είναι το "Ντιρλαντά" του καλύμνιου καπετάνιου Παντελή Γκινή, τον οποίο ανακάλυψε το 1960 η Δόμνα Σαμίου.

Τα μουσικά όργανα που συναντάμε στην Κάλυμνο είναι το βιολί, το λαούτο και η τσαμπούνα. Το βιολί είναι κουρδισμένο από αλαφράνκα (μι-λα-ρε-σολ) σε αλατούρκα ή λεβά (ρε-λα-ρε-σολ).

Η τσαμπούνα είναι ο ιδιαίτερος τύπος νησιώτικου άσκαυλρ. Ο άσκαυλος έρχεται στην Ελλάδα τον 1° μ.Χ. αιώνα και τον βρίσκουμε σε δύο τύπους: Τσαμπούνα στα νησιά και γκάιντα στη Μακεδονία και Θράκη. Κατασκευάζεται από δέρμα κατσίκας ή εριφίου για το ασκί, και καλάμι, ξύλο ή κόκαλο για το επιστόμιο. Η τσαμπούνα είναι το κατεξοχήν ποιμενικό μουσικό όργανο, που χρησιμοποιείται κυρίως σε τσοπάνικα γλέντια. Στην Κάλυμνο κατασκευάζουν με τέτοιο τρόπο το επιστόμιο που η τσαμπούνα μπορεί να παίζει σχεδόν όλους τους σκοπούς του βιολιού.

Οι χοροί

1. Ισσος

Στο καλύμνικο τοπικό ιδίωμα προφέρεται με βαρύ το σ, λέγεται έτσι ο χορός Ίσιος. Οι ρίζες του χάνονται στο πέραςμα των αιώνων. Ο Ισσος αποτελεί ένα γνήσιο καλύμνικο χορό. Χορεύεται και στα άλλα Δωδεκάνησα, με διαφορετικό όμως χρώμα. Λέγεται Ισσος γιατί είναι στρωτός χορός, χωρίς πηδήματα και εξάρσεις, αργός και επιβλητικός με ιδιαίτερη μελωδία με πολλά γυρίσματα και θέσεις. Χορεύεται από άνδρες και γυναίκες πιασμένους σταυρωτά. Παραδοσιακά το κυρίως βήμα χορεύεται μόνο από τον πρώτο και τον δεύτερο, ενώ ο υπόλοιπος χορός κινείται στο απλό βήμα "στα τρία". Ο μπροστελάτης (πρώτος του χορού) δεν πιάνεται σταυρωτά με τον δεύτερο για να έχει την ευχέρεια να κάνει φιγούρες. Ο Ισσος με τη τσαμπούνα διαφέρει λίγο από τον Ισσο με βιολί - είναι πιο στατικός αλλά ταυτόχρονα πιο γρήγορος και πεταχτός. Χορεύεται με τα ίδια βήματα αλλά πιο κοφτά και σύντομα, με διαφορετικό ύφος.

2. Σούστα Κάλυμνου

Η Σούστα, καθαρά οργανικός σκοπός, διαδέχεται πάντα τον Ισσο. Είναι ο πιο αντιπροσωπευτικός και αγαπημένος χορός σε όλα τα Δωδεκάνησα, με διάφορες τοπικές παραλλαγές. Κύριο γνώρισμά της είναι το σουστάρισμα, η επιτόπια παλινδρομική κίνηση από την οποία πήρε την ονομασία της. Η κίνηση αυτή, σχεδόν επιτόπου, σχετίζεται και με τον περιορισμένο χώρο όπου συνήθως έπρεπε ν' αναπτυχθεί ο χορός στις μικρές πλατείες και τα στενά χοροστάσια των νησιών.

Στα άλλα νησιά χορεύεται με τους χορευτές πιασμένους σταυρωτά, ενώ στην Κάλυμνο είναι συνήθως πιασμένοι θηλυκωτά (αγκαζέ), με τους δύο πρώτους του χορού από τις παλάμες με μαντήλι.

Η Σούστα η Τσαμπουνιστή (ή Τριπι'ητή) είναι παρόμοια με τη Σούστα με βιολί, αλλά αυτή συνοδεύεται από τσαμπούνα. Έχει γρηγορότερη αγωγή και πιο επιτόπιο χαρακτήρα, καθίσματα, χτυπήματα με τα *ποδήματα* (ανδρικά τσοπάνικα παπούτσια) και μελωδία με έντονα τα στοιχεία του στιγμιαίου αυτοσχεδιασμού.

3. Θυμαριώτικος

Ο Θυμαριώτικος είναι ανδρικός χορός με τους άνδρες πιασμένους από τους ώμους. Το όνομα του το οφείλει στο θάμνο του θυμαριού που τόσο διαδεδομένος είναι στην Κάλυμνο. Τα βήματα αποτελούνται από δύο μέρη: το πρώτο μέρος χορεύεται προς τα αριστερά συρτό, ενώ το δεύτερο μέρος χορεύεται δεξιά στα βήματα του Καλύμνικου Καλαματιανού. Η μελωδία του αργού πρώτου μέρους είναι ίδια με του ηπειρώτικου Χειμαριώτικου. Λόγω της μεγάλης μετακίνησης των καλύμνιων ναυτικών προφανώς μεταφέρθηκε η μελωδία στην Κάλυμνο.

Στην αλλαγή του σκοπού χορεύουν τον Καλαματιανό προς τα δεξιά και τραγουδώντας (στον Θυμαριώτικο με βιολί), συνεχίζουν με τα μικρασιάτικα δίστιχα "Μία μελαχροινή".

Μια μελαχροινή δε μού 'δωσε φιλή

Και γιατί δε μας το λες παρά κάθεσαι και κλαις;

Στην παραλλαγή του με την τσαμπούνα έχει τη μελωδία του Χειμαριώτικου, χορεύεται πάλι με τα βήματα Καλαματιανού και τραγουδιέται με ερωτικό δίστιχα:

Αγαπώ μια παντρεμένη στον απάνω μαχαλά

είν' ο άντρας της ζηλιάρης, θα με βάλει σε μπελά.

Ηθελά το στη ζωή μου να σε κάνω ταίρι μου

να σου στρώνω να κοιμάσαι, άσπρο περιστέρι μου.

4. Μηχανικός

Ο χορός του μηχανικού εκφράζει όλη την τραγικότητα του παράλυτου δύτη, την αγωνία του αλλά και την αγάπη του για τη θάλασσα. Είναι ο πιο σημαντικός μιμικός χορός. Ο μπροστελλάτης, κρατώντας ένα μπαστούνι πρέπει να μιμηθεί με πειστικότητα και συναίσθημα τον χτυπημένο από τη νόσο των δυτών βουτηχτή και την προσπάθειά του να πάρει μέρος στο χορό. Ο άλλοτε δεινός χορευτής και γλεντζές, έχασε το κυριότερο μέσο έκφρασης του στο χορό: τα πόδια του. Η ψυχή όμως σε καμία νόσο και σωματική παράλυση δεν λυγίζει. Ακούει τη μουσική, έρχεται στο κέφι, ξεχνά τον πόνο και τον καημό, θέλει να χορέψει μα δεν μπορεί. Πιάνεται στον κύκλο και προσπαθεί να κάνει βήματα, μα δεν μπορεί, πέφτει, σηκώνεται με το μπαστούνι, συνεχίζει την προσπάθεια, η μουσική τρέχει μα εκείνος δεν μπορεί.

Ο Χορός του Μηχανικού άρχισε να χορεύεται γύρω στο τέλος του 19^{ου} αιώνα. Η μουσική του είναι παραλλαγή του πολιτικού συρτού με αργά και πιο γρήγορα μοτίβα. Ο ρυθμός γίνεται αργός και πένθιμος, με τρία σταματήματα της μουσικής, όπου ο πρωτοχορευτής προσπαθεί παρά την "παράλυσή" του να σύρει το χορό και στο τελευταίο σταμάτημα μαζί με τα βήματα μπορεί να πέσει - να χάσει έντεχνα την ισορροπία του - και να προσπαθήσει να ανορθωθεί. Ο χορός συνεχίζει και τελειώνει με πανηγυρικό τρόπο, ο χορευτής πετάει το μπαστούνι και χορεύει σαν υγιής με τους υπόλοιπους χορευτές κάνοντας όλες τις φιγούρες του πολιτικού συρτού ξορκίζοντας μ' αυτό τον τρόπο την αρρώστια και τη μοίρα των σφουγγαράδων.

5. Συρτός Πολίτικος και Συρτός Ασσος

Από τους πιο γνωστούς κυκλικούς χορούς τόσο στα Δωδεκάνησα όσο και στα υπόλοιπα αιγαιοπελαγίτικα νησιά. Χορεύεται από άνδρες και γυναίκες με μικρές διαφορές από τόπο σε τόπο. Ο Πολίτικος Συρτός παίρνει την ονομασία του από τις διάφορες μελωδίες που φαίνεται ότι προέρχονται από την Κωνσταντινούπολη, έχει δίστημο ρυθμό. Οι συρτοί στην Κάλυμνο χορεύονται όλο μπροστά (τα νεώτερα χρόνια μπαίνει και το αριστερό πόδι πίσω) και όχι σε 12άρι.

6. Ντιρλαντά

Το τραγούδι αυτό που αποδίδει έξοχα ο καπετάν Παντελής Γκινής, βασίζεται μεν στα γνωστά "ντιρλαντά" που υπήρχαν από χρόνια στην Κάλυμνο, οι συγκεκριμένοι όμως στίχοι ήταν δικοί του. Τα ντιρλαντά είναι τραγούδια της δουλειάς, είτε στο λιοτρίβι, είτε στα καΐκια την ώρα της σφουγγαροδουλειάς αλλά και στο τράβηγμα των κουπιών. Η βάση της μελωδίας, αλλά και της ονομασίας της, φαίνεται να σχετίζεται με ανάλογους σκοπούς των λαών της Β. Αφρικής με τους οποίους οι Καλύμνιοι έχουν μακροχρόνιες σχέσεις λόγω των δραστηριοτήτων τους με τα σφουγγαράδικα στις θάλασσες της Αιγύπτου και της Κυρηναϊκής. Ο S. Baud-Bovy μιλάει για κοινούς σκοπούς των λαών της Μεσογείου και τέτοιους συναντάμε και στην Κάλυμνο.

Στα μεταπολεμικά χρόνια στην Κάλυμνο, η μελωδία του Ντιρλαντά ξεκίνησε να χορεύεται σε ζευγάρια, αλλά ελεύθερα - σαν ένα είδος αντικριστού χορού με γρήγορο και πηδηχτό βήμα. Οι γυναίκες κρατούν μαντήλι. Το τραγούδι είναι *τσιμάρισμα*, δηλαδή τραγουδά ένας και επαναλαμβάνουν ένα τσάκισμα (τσιμάρουν) οι υπόλοιποι.

7. Καρσιλαμάς

Από την παράδοση της Μικράς Ασίας προέρχεται το τραγούδι "Εβραιοπούλα" και ο Καρσιλαμάς που το συνοδεύει. Η μελωδία είναι λίγο διαφορετική και πολύ γρηγορότερη από την μικρασιάτικη, με το βιολί να κάνει ιδιαίτερα γυρίσματα. Ο χορός χορεύεται σόλο. Δεν είναι τόσο διαδεδομένος στο νησί όπως οι υπόλοιποι χοροί και σπάνια τον συναντάμε σε πανηγύρια.

Ενδυμασία

Η γυναικεία φορεσιά αποτελείται από το καβάδι, το πουκάμισο, το μισοφόρι (άσπρο βαμβακερό με φραμπαλά), τη ζώνη και το τσεμπέρι. Το καβάδι έχει ανοιχτό μπροστά μπούστο για να φαίνονται τα κεντήματα του πουκάμισου από μέσα, φαρδιά μανίκια με γυριστές τις άκρες τους και με δύο πλαϊνά φύλλα μπροστά που το ένα σηκώνεται (το δεξί) για να περάσει μέσα από τη ζώνη. Τα καλύμνικα καβάδια φτιάχνονταν από τα 'λυώνια' μεταξωτά δηλαδή της Λυών, τα οποία διαδέχτηκαν τα μεταξωτά που έρχονταν από τα λιμάνια της Ανατολής, σε χρώματα συνήθως χρυσαφί, σκούρο πράσινο, βυσσινί ή μπλε με ψιλή ρίγα. Το χειμώνα συνήθως φορούσαν από πάνω και το κοντογέλεκο, από τσόχα ή βελούδο.

Το πουκάμισο είναι υφαντό φτιαγμένο στον αργαλειό και κεντημένο στο κάτω μέρος, στα μανίκια και στο στήθος με γεωμετρικά σχέδια (σε σταυροβελονιά) σε λαϊκά θέματα (γλάστρες, κλώνους με φύλλα, λουλούδια). Η ζώνη είναι ριγωτή πολύχρωμη από βαρύ μετάξι, κροσσωτή στις άκρες. Στο κεφάλι φορούν το τσεμπέρι από πολύ λεπτό βαμβακερό ύφασμα, τουλπάνι με στάμπες, ζωγραφιστό στο χέρι με φυτικά χρώματα που απεικονίζουν λουλούδια, γλάστρες, στεφάνια και πουλιά. Η ελεύθερη συνήθως φοράει το τσεμπέρι με αητό, ενώ η παντρεμένη με στεφάνια. Μετά το καβάδι φορέθηκε πολύ το "καλύμνικο φουστάνι" που έχει περίπου ιστορία 200 χρόνων. Είναι αυστηρό και κλειστό στο λαιμό, με στενό κορσάκι, πιέτες μπροστά και φαρδιά σούρα πίσω.

Η ανδρική φορεσιά αποτελείται από το *σαλουβάρι*, μαύρη βράκα (νέοι και γαμπροί συνήθιζαν μπλε σκούρα), τσόχινη το χειμώνα και από λεπτό βαμβακερό ύφασμα το καλοκαίρι, με μακριά *φουτουλιά* (φουφούλα). Ακολουθούν: ένα ριγέ μεταξωτό ζωνάρι στη μέση, το γιλέκο (γιαλελί), σταυρωτό ή ανοιχτό, τσόχινο ή βελουδένιο, κεντημένο με μαύρα μπρισίμια και με στρογγυλά κουμπιά από κορδονέτο. Από πάνω φοριόταν η "σανταμάρκα", τσόχινο κοντογούνι καφέ, μαύρο ή μπλε, με μανίκια. Στο κεφάλι ένα μεγάλο κόκκινο φέσι που τό 'λεγαν *σκουφί*, τσακισμένο προς τα πίσω, με το *παπάζι*, παχιά και μακριά μεταξωτή φούντα μπλε ή μαύρη, που το έφερναν προς τα εμπρός πάνω στον ώμο. Στα πόδια φορούσαν πλεκτές άσπρες κάλτσες τρυπητές ως το γόνατο, με

κεντητές στα πλάγια μπαρέτες. Ακόμη, καλτσοδέτες μαύρες υφαντές με μικρή φούντα στο πλάι και τα *βρακάδικα*, μαύρα παπούτσια παπαδίστικα.
Οι τσοπάνηδες φορούν τα *ποδήματα*, μπότες από κατσικίσιο δέρμα.

Πηγές

Σκοποί της Καλύμνου, διπλός ψηφιακός δίσκος, έκδοση Λυκείου των Ελληνίδων Καλύμνου, επιμέλεια Πόπης Μαύρου.

Καλυμνιακά χρονικά, έκδοση Πνευματικού Κέντρου Καλύμνου «Αι Μούσαι».

Το έπος των σφουγγαράδων της Καλύμνου, Γιάννη Χειλά.

Καλύμνικα τραγούδια και σκοποί, Χριστίνας Δελημάρου.

Κάλυμνος, Αθηνάς Ταρσούλη.

Καταγραφή και ιστορική μελέτη των χορών της Καλύμνου, Στέφανου Κορφιά.

Τραγούδια και σκοποί από τα Δωδεκάνησα, έκδοση της Βουλής των Ελλήνων, επιμέλεια Λάμπρου Λιάβα.

Δωδεκάνησα, ιστορικό φωτογραφικό λεύκωμα Νίκου Κασσέρη, έκδοση Νομαρχίας Δωδεκανήσου.

Κάλυμνος, φωτογραφικό λεύκωμα Στάθη Κλήμη.

*Αντώνης Κοκκινίδης και Άννα Μαύρου
Από το σεμινάριο που έδωσαν στο Θέατρο "Δόρα Στράτου"*